УДК 343.814:37.035:434.91-053.6](477)«19»

З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ КОМУНИ ІМЕНІ Ф.Е. ДЗЕРЖИНСЬКОГО (1927–1935 РР.)

Пліско Є.Ю., к. пед. н.,
старший викладач кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи
Донбаський державний педагогічний університет

У статті на прикладі комуни ім. Ф.Е. Дзержинського розглянуто основні форми та методи соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми правопорушниками, що характеризували вітчизняну школу соціального виховання у 20-і – 30-і роки минулого століття. Висвітлено шкільне й виробниче навчання. Проаналізовано методику трудового виховання. Розглянуто принцип побудови дитячого колективу, запропонований А.С. Макаренком.

Ключові слова: *соціальне виховання, неповнолітні правопорушники, сироти, дитячий будинок, виправна колонія.*

В статье на примере коммуны им. Ф.Э. Дзержинского рассмотрены основные формы и методы социальной работы с несовершеннолетними правонарушителями, характеризующие отечественную школу социального воспитания 20-х – 30-х годов прошлого века. Кратко освещено школьное и производственное обучение. Проанализирована методика трудового воспитания. Рассмотрен принцип построения детского коллектива, предложенный А.С. Макаренко.

Ключевые слова: *социальное воспитание, несовершеннолетние правонарушители, безнадзорные, беспризорные.*

Plisko Ye.Yu. FROM THE HISTORY OF SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK OF F.E. DZERZHINSKY COMMUNE (1927–1935)

On the example of F.E. Dzerzhinsky Commune, the main forms and methods of social and pedagogical work with juvenile offenders were considered that characterized the native school of social education in the 20th and 30th years of the last century. School and industrial training is covered. The method of labor education is analyzed. The principle of constructing the children's collective proposed by A.S. Makarenko.

Key words: *social upbringing, juvenile offenders, orphans, orphanage, correctional colony.*

Постановка проблеми. Дитячі будинки та інші заклади інтернатного типу, що виникли на початку 20-х років минулого століття, відіграли вирішальну роль у боротьбі з дитячою безпритульністю й бездоглядністю в нашій країні. Дитячий будинок, будучи державним виховним закладом, організовував виховання дітей-сиріт; дітей одиноких матерів; дітей, для виховання яких були відсутні необхідні умови в сім'ї. У всій своїй масі це були знедолені діти, які не зазнали родинного затишку, батьківської ласки та, як наслідок, не отримали належного виховання.

Тому в дослідженні історії соціального виховання ми вирішили приділити окрему увагу аналізу соціально-педагогічної роботи дитячих установ 20-х – 30-х років минулого століття на прикладі комуни імені Ф.Е. Дзержинського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням історії вітчизняного соціального виховання займались З. Астеміров, О. Безпалько, М. Дєткова, Л. Коваль, О. Кузьміна, М. Стурова, Н. Тюгаєва, С. Харченко, Л. Цибулько та інші педагоги сучасності й минулого.

Т. Швець у дисертаційній роботі «Розвиток системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні (20-ті – 30-ті роки XX ст.)» [10] систематизує теоретичні погляди науковців і відстежує розвиток інтернатних закладів України в означений хронологічний період свого дослідження.

Л. Рябкіна в дисертаційній роботі «Соціально-виховна діяльність шкіл-інтернатів першої половини XX століття» [8] більш детально розкриває особливості становлення й розвитку вітчизняних пенітенціарних закладів, а також обґрунтовує систему соціального виховання неповнолітніх правопорушників.

У науково-педагогічній літературі зустрічається багато спроб висвітлення історії соціального виховання пенітенціарних закладів України, проте соціально-педагогічну та виховну діяльність окремих виправних закладів означеного хронологічного етапу досліджено не було.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити практику соціального виховання неповнолітніх на прикладі комуни ім. Ф.Е. Дзержинського.

Виклад основного матеріалу дослідження. Газета «Харківський пролетар» від 30 грудня 1927 року засвідчує відкриття будинку дитячої трудової кому-

ни ім. Ф.Е. Дзержинського, побудованого й обладнаного Державним політичним управлінням (ДПУ) УРСР [7].

Найважливіше завдання в соціальному вихованні неповнолітніх у виховній діяльності виправної колонії імені Ф.Е. Дзержинського – формування колективу вихованців. А.С. Макаренко, який був керівником комуни з 1927 по 1935 роки, розробив свою методику організації дитячого колективу.

Вихованці об'єднувалися в загони по 10–15 чоловік. Загони були організовані за виробничим принципом, тобто до складу загону входили комунари, що працювали разом на виробництві. Кожен загін мав свою спальню й певне місце в їдальні. У загоні були вихованці різного віку, і це давало можливість організовувати вплив старших комунарів на молодших. Комунари зазвичай брали шефство над новачками. Шеф знайомив нового вихованця із життям у комуні, її порядками, був його близьким товаришем і ніс відповідальність за його поведінку [5, с. 6].

На чолі загону стояв командир, обраний і рекомендований рішенням усього загону, а остаточно затверджували названу кандидатуру на загальних зборах колонії. Як правило, у командира був помічник. Командири загонів становили раду командирів, а вищим органом правління в комуні були загальні збори комунарів.

З 1928 року А.С. Макаренко пропонує дати дитячому колективу можливість «творити форми свого життя і побуту», але вже тоді це було неприпустимо у звичайній школі, а в установі з дисциплінарно-вартовим статутом – неприпустимо подвійно, оскільки суперечить основам тюремної педагогіки. Проте йому вдалося наполягти на своєму [1, с. 173].

Головним органом самоуправління в колонії були збори. Усі важливі питання, пов'язані безпосередньо із життям колонії, вирішувалися на зборах, які підтримувалися педагогічним колективом колонії.

Головою на загальних зборах призначали секретаря ради командирів, який і керував зборами. Відчувалось дотримання дисципліни. Під час проведення зборів від виступаючого вимагався певний регламент: доцільно доповідати й чітко висловлювати свої думки.

Зміст загальних зборів у комуні був різноманітним. Як правило, обговорювалися питання навчальної роботи, виробництва, роботи гуртків, розподілу занять, питання про одяг, їжу, про поведінку окремих комунарів. Будь-який комунар міг виступити на зборах і порушити питання, що цікавило його особисто [5, с. 20].

Дуже урочисто й організовано проходили в комуні збори, присвячені святам Першого травня та Великої жовтневої соціалістичної революції. Задовго до свят вибиралася комісія, яка готувала ці збори. У момент відкриття зборів оркестр комуни виконував марш. Знаменна бригада вносила прапор у зал, і, поки йшло урочисте зібрання, біля прапора стояли двоє вартових із гвинтівками [5, с. 20].

Широко використовуючи метод переконання з метою морального виховання колоністів, А.С. Макаренко на загальних зборах нерідко читав лекції. *«У своїй практиці я змушений був теорію моралі в певному виді, в програмному вигляді своїм учням пропонувати. Я сам не мав права ввести такий предмет – мораль, але я мав перед собою програму, мною особисто складену, яку я викладав моїм вихованцям на загальних зборах, користуючись різними приводами ... . Я можу стверджувати, що колектив, перед яким така теорія моралі викладається, безсумнівно, сприйме все це, і в кожному окремому випадку кожен окремий учень і вихованець сам для себе знайде якісь обов'язкові форми й формули моралі»*, – засвідчує література минулого [5, с. 20].

На зборах часто обговорювали дотримання дисципліни вихованців. Приділяли увагу окремим випадкам порушення режиму колонії. Доволі часто прямо й відкрито обговорювались проступки дітей. Вихованці колонії, не приховуючи антидисциплінарних вчинків своїх товаришів, боролися з фактами аморальної поведінки в колективі, у результаті чого неповнолітні свідомо ставились до необхідності дотримання зразкової поведінки.

Згуртований колектив комунарів цілком усвідомлював свої виховні функції щодо кожного члена колективу й з успіхом їх здійснював. Якщо в загоні що-небудь траплялося, то відповідальність за це ніс весь загін. Якщо вихованець запізнювався на завод, то в рапорті зазначалося, що такий-то загін спізнюється. І тоді загін висував вимоги до члена свого загону, який запізнювався, а тому порушив інтереси колективу. Іноді командир загону ніс особисту відповідальність за якусь провину в загоні, а винний вихованець залишався безкарним: командир був винен у тому, що не зміг забезпечити порядку в загоні [5, с. 29].

Цікавим фактом є те, що А.С. Макаренко вважав за можливе відмовитися від вихователів у колонії. Процес виховання полягав у тому, що старше покоління вихованців передає власний досвід своїм молодшим товаришам.

Було визначено, що, чим складніша структура дитячого колективу (а за умови різновікового комплектування груп і розподілу вихованців однієї групи в декількох суміжних класах структура колективу дійсно ускладнюється), тим більший рівень спілкування між його членами, більше переплетень і взаємних проникнень різних формальних і неформальних груп. Тим само збільшувалось спілкування між вихованцями, сприяючи інтенсивному розвитку особистості на індивідуальному рівні.

Більше того, надання допомоги й вияв турботи про молодших шанувались серед вихованців старшого віку й ставило, відповідно, їх у гідне становище серед усього колективу колонії. Якщо в групі однолітків діти не проявляють турботи один про одного, а тільки чекають на турботу про себе, то в різновікової групі простежувалась піклування старших вихованців за молодшими, як і відповідна реакція молодших щодо старших.

Маємо зазначити, що вся вітчизняна система соціального виховання була спрямована на колективну роботу й тому педагоги приділяли особливу увагу формуванню дитячого колективу в будинках-притулках, дитячих колоніях та інших виправно-виховних закладах для неповнолітніх.

Л.М. Рябкина в дисертаційному дослідженні зазначає [8]: *«Форми самоврядування визначали самі діти, пристосовуючи їх до завдань та умов роботи інтернатного закладу. Вищим органом були загальні делегатські збори, які обирали органи самоврядування, затверджували їхні постанови, давали свої директиви. Після затвердження постанов педрадою або адміністрацією установи вони ставали обов'язковими для всього колективу»* [8, с. 75].

До органів самоврядування також належали:

– Рада дитячого містечка;

– планова комісія;

– завідувач і центральний виконком дітей [8, с. 75].

До складу Ради дитячого містечка входили:

– завідувач містечка (голова ради);

– завідувач педагогічної частини (керівник методичної комісії дитячого містечка);

– завідувач господарської частини;

– завідувач медичної частини;

– завідувач окремих комун;

– представник ЛКСМ (Ленінської комуністичної спілки молоді);

– по одному представникові від шефів дитячого містечка;

– президія центрального виконкому дітей;

– один представник технічного персоналу [8, с. 75–76].

А.С. Макаренко не раз підкреслював важливість правильної побудови колективу для виховання дітей. Він писав: *«... Я всі свої 16 років радянської педагогічної роботи головні свої сили витратив на вирішення питання про побудову колективу, його органів, про систему повноважень і про систему відповідальності».* Далі додає: *«Мені здається, що майбутня теорія педагогіки особливу увагу приділить теорії первинного колективу»* [4, с. 164]. Виходячи зі свого величезного педагогічного досвіду, А.С. Макаренко дійшов висновку, що первинний колектив – загін, повинен будуватися за принципом об'єднання дітей різного віку: *«... Якщо в мене складено колектив з різних вікових груп, то там типи захоплень різні, життя первинного колективу організовується більш складно, вимагає більше зусиль від окремих його членів, і старших, і молодих, пред'являє до тих і інших великі вимоги, отже, і дає більший виховний ефект»* [4, с. 166–167].

Важливим складником роботи колонії було систематичне шкільне навчання. Школа була відкрита в перші дні організації комуни. А.С. Макаренко весь час поширював вимоги до школи й уже в 1928 році поставив питання про середню школу в повному обсязі. Варто відзначити, що Антону Семеновичу доводилось боротися з намаганням деяких господарників збільшити робочий день комунарів, а школу побудувати на принципі добровільності [3, с. 23].

В 1938 році в одному зі своїх виступів А.С. Макаренко говорив: *«Я особисто прийшов до висновку, що школа є могутнім виховним засобом, і в останні роки я вже зазнавав гоніння за цей принцип утвердження школи як виховного засобу»*, – зазначає М.Є. Луппол у праці «А.С. Макаренко – організатор і керівник комуни ім. Ф.Е. Дзержинського» [3, с. 23].

Школа в комуні ім. Ф.Е. Дзержинського пройшла певну низку етапів свого розвитку, кожен із яких відображає зусилля педагогів і вчителів щодо віднайдення найбільш оптимальних методів навчання неповнолітніх.

Основною формою навчальної роботи з усіх предметів був урок. Навчання проходило за програмою трудової школи, але в 1929–1930 навчальному році діти стали займатися за програмою «кустпромшколи» (з професійним ухилом). Після закінчення навчального року викладачі та вчителі школи дійшли висновку, що колонії необхідно такий навчальний заклад, у якому вихованці отримували б повну загальну середню

освіту. Тому було вирішено звести до мінімуму спеціальні предмети й усю увагу звернути на систематичні заняття в обсязі середньої школи.

Лише з часом у комуні розгорнула свою діяльність фабрично-заводська школа або школа фабрично-заводського учнівства (далі – ФЗУ).

Науково-педагогічна література минулого століття [9] зазначає висловлювання Н.К. Крупської, яка конкретизувала завдання виховання трудової й суспільно-політичної активності учнів шкіл ФЗУ:

– виховувати ініціативного робочого, який прагне зробити свій внесок у розвиток виробництва;

– підготувати робітника, який розуміє тенденції розвитку технічного прогресу, уміє працювати продуктивно, економно, організовано;

– озброїти майбутнього робочого знанням соціалістичних основ економіки, вміннями й навичками громадської роботи;

– використовувати робочий колектив для виховання колективізму та класової свідомості (доповідь Першого з'їзду робочого утворення, 1924 рік) [6, с. 96–97].

З 1930 року в школі-колонії імені Ф.Е. Дзержинського заняття велися за програмою робітфаку машинобудівного інституту, з деякими змінами, наближеними до програми загальноосвітньої школи. Це давало свободу у виборі програм, відкривало можливість запрошувати найбільш кваліфікованих викладачів. Основний навчальний час було зайнято такими найважливішими загальноосвітніми предметами, як російська мова, література, математика, фізика, хімія [2, с. 35].

Спеціальні предмети вивчалися тільки на останньому курсі робітфаку. Їм було відведено лише 2% навчального часу. Серед спеціальних предметів були обрані такі, які сприяли політехнічному розвитку вихованців: технологія матеріалів, електротехніка, верстати, організація виробництва, ливарна справа. Була розширена програма з креслення. Цьому предметові А.С. Макаренко надавав великого значення [2, с. 35].

Були вжиті всі заходи, щоб викладання таких предметів, як математика, фізика, хімія, не було лише словесним. У комуні імені Ф.Е. Дзержинського широко практикувалися лабораторні роботи. Заняття з математики, фізики, природознавства, хімії, креслення проходили в кабінетах, які для того часу були добре обладнані. Під час відкриття робітфаку на один тільки фізичний кабінет правління колонії асигнувало 4 000 руб., Центральний комітет допомоги дітям – 2 000 руб. [2, с. 36].

У процесі розвитку й удосконалення педагогічної системи А.С. Макаренка змінювалися й удосконалювалися форми праці неповнолітніх. В історії соціального виховання, етап дослідження – 20-і – 30-і роки XX століття, цей процес пройшов чотири стадії:

1. Організація виробничої праці вихованців у сільськогосподарській і ремісничій діяльності в колонії імені А.М. Горького (1920–1927 роки).

2. Організація виробничої праці вихованців у майстернях комуни імені Ф.Е. Дзержинського (1927–1929 роки).

3. Організація продуктивної праці вихованців у цехах напівкустарного виробництва комуни (1930–1931 роки).

4. Організація продуктивної праці вихованців у сучасних (на той час) обладнаних за останнім словом техніки заводах (1932–1936 роки).

У період з 1927 по 1929 роки в комуні імені Ф.Е. Дзержинського існували такі навчально-виробничі майстерні: слюсарно-механічна, деревообробна, швейна і шевська, крім того, була організована кузня. Завдання майстерень полягало в тому, щоб долучити дітей до трудового життя. Узявши участь у суспільно-виробничій праці, вихованці колонії освоювали певну робочу спеціальність, що давало їм відчуття впевненості в їхньому майбутньому житті після виходу з колонії.

У 1930 році відбувся перший випуск робітфаку колонії. Його закінчили 30 вихованців. Певна частина залишилася працювати на заводах комуни, а деякі вступили до вищих навчальних закладів.

Було докладено багато зусиль для становлення виробничої бази колонії. У збірнику «Друге народження», присвяченому п'ятиріччю колонії ім. Ф.Е. Дзержинського, відбито такі основні вимоги до виробництва: воно має забезпечити можливість відтворення поточності й роботи за певними калібрами високого класу точності; виготовлена продукція повинна являти собою цілісний закінчений механізм, добре, якщо це буде машина-інструмент у вигляді комбінації двигуна і знаряддя [2, с. 36].

Виробнича діяльність колонії імені Ф.Е. Дзержинського нагадувала невеличкий завод з усіма його складниками: виробничий план, різноманітні відділи виробництва, було навіть своє конструкторське бюро.

Вихованці комуни працювали в таких відділеннях: у заготівельному відділенні проводилися обпилювання, свердління, шихтування, збірка вентилів і вимикачів; в обмотувальному відділенні – збірка колекторів, намотування котушок якорів, уклад-

ка, перевірка, пайка й сушка; в складальному відділенні працювали на укладанні котушок, збірці верхнього та нижнього щитів, оснащенні якоря і збірці машинки тощо. Комунари так отримували знання з основ виробництва й набували необхідних трудових навичок [2, с. 38], наголошує М.Д. Виноградова в праці «А.С. Макаренко про трудове виховання у комуні ім. Ф.Е. Дзержинського» й наводить як приклад відгук А.Г. Тер-Гевондяна про процес організації ремісничої освіти вихованців: *«Виробниче навчання на заводі починалося з короткого вступного курсу навчально-тренувальних робіт. Потім вихованець кваліфікувався через безпосередню участь у виконанні виробничої програми. Після набуття міцних навичок роботи із цього розряду комунара переводили в наступний розряд на більш кваліфіковану роботу. На виробниче навчання, тобто на підготовку кваліфікованого робітника, витрачалося від двох з половиною до чотирьох років, залежно від спеціальності»* [2, с. 39].

Захищаючи необхідність виробництва при виховному закладі, в тому числі й при школі, А.С. Макаренко підкреслював велику перевагу, яку воно давало: *« … вихованці наочно бачать практичну цінність своєї праці, вони відчувають, що установа, завдяки їх колективної праці, багатіє, набуває все більшої можливості для задоволення зростаючих культурно-побутових потреб дитячого колективу … »* [2, с. 42].

У 1935 році заводи комуни досягли повної виробничої потужності. Комунари успішно працювали, перевиконували річний виробничий план. Показники продуктивності праці комунарів свідчили, що більшість комунарів перевищувала намічену виробничу програму. Окремі з них виконували завдання на 300 й більше процентів [3, с. 28].

Висновки з проведеного дослідження. З перших років свого існування комуна ім. Ф.Е. Дзержинського вважалась найкращою серед дитячих виховних установ Державного політичного управління УРСР. Аналіз її навчально-виховної роботи з безпритульними, бездоглядними, неповнолітніми злочинцями показав, що вихователями та педагогами етапу дослідження 1920–1930-х років успішно використано найрізноманітніші форми соціально-педагогічної діяльності, зміст якої зумовлював перевиховання «важких» дітей у свідомих православухняних громадян. Усі неповнолітні, котрі перебували в трудовій колонії, незалежно від часу їх надходження і тривалості перебування, навчалися в загальноосвітній школі, мали змогу отримати високу кваліфікацію з певної спеціальності. А головне, була налагоджена виробнича діяльність колонії, яка готувала неповнолітніх до дорослого життя, давала практичні навички праці як соціально-особистий і моральний інструмент почесним трудом заробляти «на життя» після виходу з колонії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: учеб. пособ. для студентов сред. и высш. пед. учеб. заведений, слушателей ИПК и ФПК. Ростов-на-Дону: Творческий центр «Учитель», 1999. 560 с.

2. Виноградова М.Д. А.С. Макаренко о трудовом воспитании в коммуне имени Ф.Э. Дзержинского. Советская педагогика. 1953. № 6 (Июнь). С. 33–45.

3. Луппол М.Є. А.С. Макаренко – організатор і керівник комуни ім. Ф.Е. Дзержинського. Радянська школа. 1949. № 2. Березень – Квітень. С. 21–28.

4. Макаренко А.С. Сочинения: в 7 т. / ред. И.А. Каиров и др. 2-е изд. Москва: Акад. пед. наук., 1958. Т. 5. 558 с.

5. Марейн К.Н. Воспитательная работа в коммуне имени Ф.Э. Дзержинского. Москва: Акад. пед. наук РСФСР, 1958. 75 с.

6. Осовский Е.Г. Воспитание общественно-трудовой активности учащихся школ фабрично-заводского ученичества (1920–1940 годы). Теория и практика воспитания общественной активности учащихся в 20-х – 30-х годах: сборник научных трудов. Москва: МГПИ им. В.Л. Ленина, 1984. С. 96–111.

7. Открытие трудовой колонии им. Дзержинского в Харькове. Харьковский пролетарий. 1927. 30 декабря.

8. Рябкина Л.М. Соціально-виховна діяльність шкіл-інтернатів першої половини ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.05 / Донбаський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2016. 213 с.

9. Теория и практика воспитания общественной активности учащихся в 20-х – 30-х годах: сборник научных трудов. Москва: МГПИ им. В.Л. Ленина, 1984. 145 с.

10. Швець Т.М. Розвиток системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх в Україні (20-ті – 30-ті роки ХХ ст.): дис. … канд. пед. наук: спец. 13.00.05 / Донбаський державний педагогічний університет. Слов'янськ, 2013. 184 с.